

Бисенбаев Пазыл¹, Кәрібозов Ерхан²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru, тел.: +7 777 251 8019

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: erzhan.karbozov@kaznu.kz, тел.: +7 707 2010276

«ЖАСАУЫЛ ҚЫРҒЫНЫ» ДАСТАНЫ: НҰСҚАЛАРЫ МЕН ТАРИХИЛЫҒЫ

Қазақ фольклорында XIX ғасырдың орта шенінде орын алған «Жасауыл қырғыны» оқиғасы туралы жыр-аңыздар біршама. Мақала авторы Нұрхан Ахметбеков жырлаған екі нұсқаның тарихи шындыққа қатысы туралы айта отырып, қазақ ішіне кең тараған шығарманың идеялық мазмұнына көңіл бөледі. Сонымен бірге Кенесары-Наурызбай туралы тарихи-фольклорлық үлгілерді жинап, зерттеу мәселесі де автор назарынан тыс қалмайды. Кеңес үкіметі билік құрған дәуірде Кенесары көтерілісіне қатысы бар шығармаларды жариялауға тыйым салынғаны белгілі. Сол тұста Кенесарыны қаралайтын «Жасауыл қырғыны» туындысы ғана бірнеше рет басылып шыққан еді. Ақын хан Кене жаппас руының биі Алтыбай Көбековті жазықсыз өлтірді деп айыптайды. Мұрағат құжаттарына сүйенген автор Кенесарының бұл оқиғаға қатысы жоқ екенін дәлелдеп шыққан.

Түйін сөздер: нұсқа, жанр, поэма, көрініс, күрес, ақын, бейне, фольклор, автор.

Bissenbaev Pazil¹, Karibozov Erhan²

¹Kazakh national Al-Farabi University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru, tel.: +7 777 251 8019

²Kazakh national Al-Farabi University
Kazakhstan, Almaty, e-mail: erzhan.karbozov@kaznu.kz, tel.: +7 707 2010276

Dastan «The Death of the Cessation»: Variations and Historicism

In the Kazakh folklore in the middle of the XIX century there were various songs-legends about the historical events reflected in the zhyre Death of the Jesuilar. They are known in several variants. The author of the article speaks about two variants, executed by Nurkhan Akhmetbekov. These variants are related to the historical reality of the time of Kenesary and, thanks to their ideological content, they have received a wide distribution in the Kazakh people. At the same time, the author of the article does not disregard the problems of research of folklore and historical samples, which tell about the khan of Kenesary and Nauryzbaev batyr. It is known that during the reign of the Soviet government it was forbidden to publish works related to the era of Kenesary. At the same time, the works that denigrate the khan Kenesary and the work Death of the Cessation were repeatedly published from the press. So, for example, akyn-singer accuses Khan Kenesary of the death of an innocent biya from the genus Altybai Kobekov. Backed by archival documents, the author refutes such events, which have nothing to do with the personality of Khan Kenesary.

Key words: variant, genre, poem, phenomenon, struggle, akyn, image, folklore, author.

Бисенбаев Пазыл¹, Кәрібозов Ерхан²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

г. Алматы, Казахстан, e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru, тел.: +7 777 251 8019
²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: erzhan.karbozov@kaznu.kz, tel.: +7 707 2010276

Дастан «Смерть есаула»: варианты и историзм

В казахском фольклоре в середине XIX века имели место различные песни-сказания об исторических событиях, отраженных в жыре «Смерть есаула». Они известны в нескольких вариантах. Автор статьи говорит о двух вариантах, исполненных Нурханом Ахметбековым. Эти варианты имеют отношение к той исторической действительности времени Кенесары и получили благодаря своему идейному содержанию большое распространение в казахском народе. Вместе с тем автор статьи не оставляет без внимания и проблемы исследования фольклорно-исторических образцов, повествующих о хане Кенесары и Наурызбае батыре. Известно, что в период правления советской власти было запрещено публиковать произведения, имеющие отношение к эпохе Кенесары. В то же время из печати неоднократно выходили произведения, очерняющие хана Кенесары и само произведение «Смерть есаула». Так, например, акын-исполнитель обвиняет хана Кенесары в смерти ни в чем не повинного бия из рода жаппас Алтыбая Кобекова. Опираясь на архивные документы, автор статьи опровергает подобные события, не имеющие никакого отношения к личности хана Кенесары.

Ключевые слова: вариант, жанр, поэма, явление, борьба, акын, образ, фольклор, автор.

Кіріспе

Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісінің түрлі кезеңдерін бейнелейтін тарихи жырлардың көркемдік-идеялық мазмұны, олардың өмір шындығына қатысы, жанрлық сипаты осы уақытқа дейін арнайы зерттеу өзегіне айнала алмай, тұтас күйінде ғылыми айналымға түспей келеді.

Оның үстіне бір кезде негізінен кеңестік идеологияның сұранысы мен талаптарын қамтамасыз еткен «Жасауыл қырғыны» сияқты танымал туындыларды жаңа дәуір тұрғысынан жан-жақты талдаудың, объективті түрде баға берудің уақыты пісіп жетті. Осындай ғылыми-рухани қажеттіліктің нәтижесінде аталған шығармалардың анау кеңес үкіметі заманындағыдай тек жақсы жақтарын белгілі бір шеңбер көлемінде қарастырумен шектеліп қалмай, әр қырынан сөз етіп, кемшіліктерінің де қандай сипатта екендігін ашып көрсету әдебиет тарихы алдындағы әру мәселе демекпіз.

Сонымен бірге «Жасауыл қырғыны» жырының нұсқаларындағы көркемдік-эстетикалық факторларды зерделеумен бірге, уақыт, заман шындығының суреттелу сипатын, олардың бойындағы тарихи-танымдық мәселелердің қозғалуы деңгейін анықтау, жырдың жазылу, жариялану кезеңдерін саралап ашып көрсету қажеттілігі де күн тәртібінде.

Тақырыпты жан-жақты игеру үшін мынандай мақсат-міндеттерді шешу көзделіп отыр:

- «Жасауыл қырғыны» дастанының әдебиет тарихында алатын көркемдік-эстетикалық ор-

нын айқындау;

- Дастанды жазылу кезеңдеріне орай жіктеп, олардың замана шындығын қаншалықты нақты әрі көркемдік деңгейде бейнелей алғандығын сарптау.

«Жасауыл қырғыны» дастаны кеңес дәуірі кезеңінде көркемдік-идеялық талаптар тұрғысынан әр кезеңде, әр жылдары бірлі-жарым сөз болғанын атап айту керек. Бірақ таза көркем туындылармен бір санатта қарастырылып келгендіктен, олардың тарихи жырдың табиғатына тән белгілері екшеліп көрсетіле қойған жоқ.

Кейінгі тәуелсіздік кезеңінде «Жасауыл қырғыны» туындысы жайында пікір айтушы ғалымдар болмады. Бір сөзбен айтқанда, тақырыптың зерттелуі эпостану талаптары тұрғысынан қанағаттанарлық деңгейде деп үзілді-кесілді тұжырым жасау қиын.

Мақалада жүйелі-кешенді, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. Жыр мәтіні мұрағат мәліметтерімен, аңыз-әңгімелердің қолжазба үлгілерімен салыстыра отырып, өзгешеліктері мен ортақ қасиеттері айқындалады. Сол арқылы жыр нұсқаларының даму жолдары белгіленеді.

Дастанның жиналуы мен жариялануы

Кенесары-Наурызбайдың ел тәуелсіздігі жолындағы күресі, азаматтық бітім-болмысы бейнеленетін тарихи-фольклорлық үлгілердің мазмұнымен үйлеспейтін, керісінше, олардың қатыгездігін, елге жасаған зорлығын әшкерелеуге бағышталған тарихи шығармалар да ұшырасады.

Мұндай туындыларда халық қадірлеген тарихи тұлғалардың міні баса көрсетіліп, ақынға жақын ортаның би-мырзасы ел ұстаған батыр деңгейінде дәріптеледі. Белгілі ақын Нұрхан Ахметбеков жырлаған «Жасауыл қырғыны» – дәп осындай шығарма (Ахметбеков, 1972: 11-52).

«Жасауыл қырғыны» туралы аңыз-әңгімелер, өлең-жырлар халық арасына ХІХ ғасырдың елуінші жылдары тарала бастады. Бұл оқиғаны алғаш айтушылардың бірі хан Кененің көзін көрген арғын ішіндегі Орман деген кісі екен. Орманнан соң оның баласы Өтеу де осы хикаяны таратушылар қатарынан табылыпты. Нұрхан Ахметбеков кейін Орманнан қалған әлгі әңгімені қайта жаңғыртып, көлемді дастанға айналдырып жырлайды. Жыр шамамен 1926 жылдары хатқа түсіп, 1936 жылдары Орталық кітапхананың қолжазба қорына өткен (ОҒК., 1936: 3-15).

1930 жылдардың соңына қарай, Ұлы Отан соғысының қарсаңында, Кенесары қозғалысының халықтық сипатын айқындап, азатшыл бағыттағы көтеріліс деп баға берген мақалалар жариялана бастады. Осы кезеңде Кенесары туралы тарихи-фольклорлық үлгілер зерттеу объектісіне айналып, біраз туындылар мектеп оқулықтарына да енген болатын. Содан соң Қ. Бекхожин, Ә. Сәрсенбаев, Е. Ысмайылов сынды қаламгерлер Кенесары-Наурызбай жайындағы тарихи жырлар мен түрлі жанрдағы фольклорлық шығармаларды топтастырып, көлемді жинақ құрастырды (ОҒК., 1939). Бір өкініштісі, олар дайындаған жинақ әлі күнге жеке кітап қалпында жарық көрген жоқ. Нұрхан Ахметбеков жырлаған «Жасауыл қырғынының» алғашқы нұсқасы идеялық мазмұны үйлеспегендіктен, ол топтамаға енбей қалған-тұғын. Содан бері жырдың бұл нұсқасы да баспасөз бетінде жарияланған емес. Соғыстан кейін коммунистік партия өзінің идеологиялық саясатын күшейте бастады, соғыс алдындағы, соғыс кезіндегі бұра тартуларды түзеуге көшті. «Правда» газеті «Қазақстан тарихының мәселелері маркстік-лениндік тұрғыдан баяндалсын» деген мақала басып, «ұлтшылдық кателері үшін» әдебиетшілер мен тарихшыларды сынға алды. 1951 жылдың сәуір айында, Қазақстан Жазушылар одағының жанындағы партия ұйымының ашық жиналысында, Орталық Комитеттің осы мақала жөніндегі қаулысы талқыланды. Жиналыс барысында сөйленген сөздер «Кенесары – халықтың қас жауы» деген атпен «Әдебиет және искусство» журналының мамыр айындағы санында жарияланды. Е. Бекмаханов, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов сынды

ғалымдар халық жауы ретінде тұтқындалып, 25 жылға сотталды. Мұхтар Әуезов, Қаныш Сәтбаев бастаған біраз ғалымдар қызметтерінен босап қалды. «Мұндай қуғындар мен асыра сілтеулер Коммунистік партияның жергілікті ұлттарға сенбеуінен, олардың ұлттық мүдделерімен есептеспей, күштеп ұстау саясатынан туындаған еді. Ұлттық интеллигенцияға артында бақылаушы барын мезгіл-мезгіл ескертіп қойып отырды, оны қорқытып ұстауға тырысты» (Қирабаев, 1998:87-88).

Осындай аласапыран уақытта ел аузына іліккен, мақтау-марапатқа ие болған жалғыз шығарма Нұрхан Ахметбековтің «Жасауыл қырғыны» поэмасы еді. Бұл жоғарыда сөз болған «Жасауыл қырғынының» түбегейлі өзгерген, қайта жазылған үлгісі-тұғын. Жырдың көп өзгеріске түсуіне сол кездегі идеология саласындағы қызметкерлердің ықпалы зор болған сияқты. Өйткені соңғы нұсқада Кенесарыны қаралайтын эпизодтар молайып, қоюлана түскен. Сонымен, «Жасауыл қырғыны» айтыс додасында жүріп, «Торғайдың топжарғаны» атанған, «Қарға», «Есім сері», «Қамарлы заман», «Амангелді» дастандарын шығарған Нұрханның ақындық жолындағы үлкен бір белес саналды. Осы шығармасы үшін ақынға Қазақ ССР Министрлер Советінің Жамбыл атындағы сыйлығы берілді.

«Жасауыл қырғыны» туындысының тарихи негізі

«Жасауыл қырғыны» поэмасының екі нұсқасы да хан Кене мен оның жорықтас серіктерін қаралаудан басталады. «Хан Кененің әкесі Қасым қолына қан ұстап туып, қанқұмар болыпты, оның төңірегіндегілер жан-жақтан қашып қосылған ұры-қары екен», – дейді бастапқы нұсқада. Бұл нұсқаның кіріспе бөлімі елу екі жолдан аспайды. Осы кіріспе екінші нұсқада толықтырылып, 552 жолға жеткен. Жыр қайталау, эпитеттер есебінен басқа «Алтыбай қазасы» сөз болатын эпизодтың қосылуымен ұлғайған. Бастапқы нұсқада аттары аталмайтын Кенесары батырлары Бұқарбай, Құрман, Шәкірлерге мінездеме беріліп, түгелдей қарақшылар санатына қосылған.

Қазақ әдебиетінде хан-сұлтандарды, соның ішінде Кенесарының қатыгездігін айтып, халыққа қарсы қоятын туынды жалғыз «Жасауыл қырғыны» ғана емес, мәселен, Сәкен Сейфуллин «Көкшетауында» мынадай жолдар бар:

Қасым хан туғаннан-ақ қанға құмар,
Дірілдеп өлім күткен жанға құмар.
Анадан қан уыстап туған мұндар,
Қан ұрттап жүрсе ғана көңілі тынар
(Сейфуллин, 2004:218).

Ілияс Жансүгіровтің «Күйші» поэмасында:

Баласы Абылайдың Кене ме екен,
Сорыма Құдай айдап келген екен.
Нашардың қанын сорып, жанын жеген,
Хан емес, кара қабан деген екен.
Бұлардың жүрген жері бүлік екен,
Қансорғыш, қаралардың сүлігі екен
(Жансүгіров, 2004:203), –

деп бейнеленеді.

Жоғарыдағы жыр шумақтарынан үстем тап өкілдері мен бұқара халықтың арасына қытай қорғанын орнатқан уақыттың шындығы көрінеді. Сонымен бірге бұл шығармаларда ақындардың ел билеуші өктем жандардың жинақталған бейнесін сомдау амалдары байқалады. Ал «Жасауыл қырғынындағы» жағдай бұдан басқаша. Жыр желісінен Жанғабыл Төлегеновті әспеттейтін ортаның осы оқиғаға көзқарасын аңғаруға болады. Олар «Жасауыл қырғыны» әңгімесін таратып, насихаттаумен қатар, Кенесары туралы шығармаларға да түзету енгізген. Мәселен, 1923 жылы Халел Досмұхамедов жариялаған «Кенесары-Наурызбай» жырының Жүсіпбек Басығарин нұсқасында шығарманың идеялық мазмұнымен мүлде үйлеспейтін:

Қашқан-пысқан жыйылып,
Өз алдына қол болды...
Жұртқа тиіп кесірі
Әркімдерге сор болды.
Қырғызға барып қырылып,
Ит пен құсқа жем болды
(Хан Кене, 1993:17-18), –

деген жолдар кездеседі. Бұл нұсқаны Жаппас шіндегі сумұрын Ораз ақынға жырлатып, әйгілі шығармаға түзету енгізіп жүрген Жүсіпбек Басығарин – хорунжий Алтыбай Көбековтің туған немересі, «Жасауыл қырғынындағы» басты қаһарман Жанғабыл Төлегеновтің жақын туысы. Жүсіпбек ол аз болғандай, осы кітаптың соңына «Кенесары-Наурызбайға қосымша» деп айдар тағып, Жанғабыл ағам Алтыбайды өлтірген Кенесарыдан кек қайтарды, 100 адамын өлтірді, қуалап қырғыз асырып жіберді деп мақтанады. Он үш жыл болыс болғанда, «бірінші болыс» атандым дейді Жүсіпбек. Нысанбай жырын өңдеп, өзгертуге тырысқан Басығариннің

Жанғабыл туралы туындылардың кеңірек таралуына мүдделі екені рас. Қалижан Бекхожин «Жасауыл қырған» атымен мәлім болған алғашқы нұсқаның бірінші бетіне: «Бұл поэманы халық жауы Жүсіпбек Басығарин шығарғанға ұқсайды», – деп жазыпты. Ақын ағамыз жырды тудырушы Нұрхан болғанымен, жырлатып отырған Жүсіпбек деген ойын ортаға салып отырғандай көрінеді. Біз де жырдың Алтыбай, Жанғабыл ұрпақтарының қолдауымен дүниеге келуі мүмкін деген болжамға қол қоямыз.

Ал енді «Жасауыл қырғыны» поэмасының екінші нұсқасында кеңінен баяндалатын Алтыбай әңгімесіне көшелік. Хан Кене Арқа қазақтарының басын құрап жиын ашады. «Ендігі үш жүздің баласы менің иелігімде, орыстан алыс қоныңдар! Ақылдасым – Қоқан үкіметі, ішер асым, мінер атым – мына сендерсіңдер!» – дейді. Хан Кененің бұл сөзін жаратпаған Алтыбай би Сыр бойына көшіп кетпек болып қамданып жатқанда, хан Кенеге «Алтыбай сізді даттап жүр!» деген хабар жетеді. Хан Кененің тапсыруымен Наурызбай бастаған жасауылдар бидің ауылын шауып алады. Осы жерде Наурызбайдың бір сәбиді анасының бауырынан жұлып алып, найзаға шаншып көкке көтергені, оның нөкерлерінің ел-жұртты аяусыз тонағаны біраз сөз болады. Сонымен бірге Өске деген ақынның Кенесарыны келеке етіп шығарған өлеңі үшін Балғожа бидің де шапқыншылыққа ұшырағаны айтылған. Әрі қарай Наурызбай Алтыбай бидің қол-аяғын байлап, Кенесарының алдына алып келеді. Хан Кене: «Оны халықтың ортасына алып шығып өртеңдер!» – деп бұйырады. Алтыбай жалындап жанып жатып: «Жанғабыл! Жанғабыл! Жанғабыл!» деп үш рет айқайлайды. Алтыбайдың өлімін көзі көрген жұрт хан Кенеге қарғыс айтып, теріс айналады.

Нұрхан Ахметбековтің Алтыбай бидің қазынақатысыбаросыоқиғаныойданшығармағаны көрініп тұр. Себебі фольклорлық туындыларда, Омар Шипиннің «Жеті батырдың тарихы» атты жазбасында, Есмағамбет Ысмайыловтың «Қазақ әдебиетінің тарихындағы» мақаласында, тіпті Е. Бекмахановтың монографиялық еңбектерінде де Алтыбай биді Кенесарының өлтіргені айтылған. Бірақ ол еңбектерде Алтыбайды не үшін өлтіргені жұмбақ боп қала береді. Орынбор Шекара комиссиясының 1843 жылғы есебінде Алтыбай бидің Кенесары орналасқан өлкеге ойламаған жерден тап болғаны, сол кезде Кенесарының хорунжий Алтыбай Көбековті өз ауылына шақырып, қатыгездікпен өлтіргені сипатталады. Кенесары алдымен оның аяғын

шабуға, сосын қолын, әрі қарай өртеп денесін масқаралауға бұйрық беріпті дейді. Мұнда да Кенесарының Алтыбайды нендей күнәсі үшін өлтіргені көрсетілмеген. Жалпы, архив деректеріндегі орыс офицерлері мен олардың жансыздары жазған мәліметтерде хан Кененің патша заңына қайшы қылмыстары, толып жатқан «зиянды істері» жіпке тізіледі. Ал Кенесары ханның Орынбор және Сібір губернаторлығына жазған хаттарында орыс жазалаушы отрядтарының қазақ ауылдарына жасаған қанқұйлы жорықтарының нәтижесі көрініс тапқан.

Дәп осылай Алтыбай Көбековтің қазасына хан Кенені айыптайтын архив деректері де бар. Олар негізінен патша үкіметіне иек арта отырып, Кенесарының күнәсін көбейтіп, әрқандай жолмен кек қайтаруды ойластырған топтардың арызы болып келеді. Енді Кенесары Қасымұлының 1844 жылдың 11 қазанында Орынбор шекара комиссиясының председателіне өз істерінің дұрыстығын білдіріп жазған арызындағы мына жолдарға назар аударайық. Онда былай деп көрсетілген: «Жаппас руынан Көбек ұғлы Алтыбай Қоқанмен бірге бас қосып, шөмекей тайпасы сарқасқа руының Сарман биін өлтіріп еді. Мұның бағытында шөмекей тайпасы Алтыбай бидің ауылдарын шауып, өзін өлтіріпті. Осы айтылған сөздерден сіздің көңіліңізге күмән келеді-дүр. Мұнша істерді өзі қылып, басқа адамдарға айтар-дүр деп. Бұл айтылған істердің растығына әуелі Құдай, ақыры қазақ жұртының әрбір жақсыларына мағлұм-дүр. Бұл барған молла Баймұханбет Иманшаұғлы бұл істерді көзі көрмесе де, құлағы естіген-дүр» (Құжаттар жинағы, 1996:43). Басқа деректерде де шөмекей Сарман бидің қоқандықтардың қолынан қаза тапқаны айтылады (Сборник документов, 1996:222) Ал Жанғабылдың ерлігін, Наурызбай нөкерлерінің қазасын таратып баяндайтын Шалжанұлы Ақайдардың Әдебиет және өнер институтында сақталған қолжазбасындағы деректер де Алтыбайды шөмекейлердің өлтіргенін растайды (ӘӨИ., 311:5)

Демек, хан Кененің сөзі өмір шындығынан алшақ емес. Кенесарыны айыптаушы

топтардың тіреп айтар уәжі – шөмекейлердің ханды қолдаған рулардың санатынан табылуы. Ал енді Кенесарыны қарақшылар қатарына қосып, оның серіктерін ұры қылғанда, Алтыбай қазасы үшін ханға кінә артқанда жырдың ұтары бар ма? Дәстүрлі тарихи жырлардың басым бөлігінде тыныш жатқан елдің берекесін алып, қалың қазақты қанға бөктіретін жаудың аямасқа бекіген іс-әрекеттері сипатталатын. Басты кейіпкердің әрі қарайғы амалдарына себеп болатын да осы оқиға-тұғын. «Жасауыл қырғыны» туындысының авторы да Кенесарыны өз халқына қасірет тарттырған жау кейпіне көшіре отырып, Жанғабыл Төлегеновтің кейінгі атқарар істерін ақтамақ болады. Бірінші тараудағы Наурызбайдың баланы найзаға шанышқаны, Алтыбайдың отқа өртенуі, т.б. шындыққа жанаспайтын детальдар қандастарын қанға бөктірген Жанғабылды батыр дәрежесіне көтеру үшін ғана қажет. Ақын болған оқиғаға отарлаушы жұрттың дүрбісімен қарай отырып, оқырман қауымды өз ұстанымының дұрыстығына сендірмек болады.

Қорытынды

Тарихи жырлар халық тарихын мүмкіндігінше өмір шындығына жақындата бейнелеуге бейім, оқырманды өзіне тарта алатын қолайлы жанрдың бірі екендігі мәлім. Оның тарихи шындық пен көркемдік шындықты ұштастыра отырып, өзі бейнелейтін кезеңнің кескін-келбетін жан-жақты ашуда атқаратын ролі зор. «Жасауыл қырғыны» туындысын зерттеп-саралау, нұсқаларының ерекшеліктері мен тарихи сипатын анықтау, кеңестік идеологияның жыр желісіне қандайлық ықпал-әсері болғандығын көрсету, одан белгілі бір қорытындылар жасау өмір қажеттілігінен туындап отырғаны сөзсіз.

Бір ауыз сөзбен түйіндеп келгенде, мақалада «Жасауыл қырғыны» жырының тарихи-көркемдік болмысы дәйектеліп, варианттарының айрым-өзгешеліктеріне айқындама берілді. Сөйтіп аталмыш туынды жанрлық белгілері мен өмір шындығына қатысы бойынша төл әдебиеттануымызда алғаш рет қарастырылып отыр.

Әдебиеттер

- Ахметбеков Н. (1972) Жасауыл қырғыны. Алматы. ӘӨИ, (1936) 311-бума, 4-дәптер.
Жансүгіров І. (2004) Құлагер. Өлеңдер мен дастандар. Алматы.

Из отчета Оренбургской пограничной комиссии, за 1843 г. (1996) / Национально-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова (сборник документов). – Алматы.
«Кенесары-Наурызбай» жыры. (1993). / Хан Кене: Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. Алматы.
Қирабаев С. (1998). Кенес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. Алматы.
ОҒК (1939). 1327 бума, 5-дәптер.
ОҒК (1939). 1329 бума.
Сейфуллин С. (2004). Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы.
Сұлтан Кенесары Қасымұлының 1844 жылы 14 қазанда Орынбор шекара комиссиясының председателіне өз ісінің дұрыстығын білдіріп жазған арызы (1996). / Кенесары Қасымов бастаған қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысы (құжаттар жинағы). Алматы.

References

Akhmetbekov. N (1972). Zhasaul kirgini [Zhasaul war]. Almaty.
AOI (1936) [ILA 311-pack, 4-notebook].
Zhansugirov I (2004). Kulager. Poema. [Kulager. Poems]. Almaty.
Из отчета Оренбургской пограничной комиссии, за 1843 г. (1996) / Nacional'no-osvoboditel'naja bor'ba kazahskogo naroda pod predvoditel'stvom Kenesary Kasymova (sbornik dokumentov). [From the report of the Orenburg border Commission, 1843 / national liberation struggle of the «Kenesary-Nauryzbaj» zhyry. (1993) Han Kene: Tarihi tolgamdar men p'esa, dastandar. ["Kenesary-Nauryzbaj" lullaby // Khan Kene: Thoughts on history and Historical Plays, Poems]. Almaty.
Kirabaev S. (1998). Kenes dauirindegi kazak adebieti. [Kazakh Literature of the Soviet period]. Almaty.
OGK (1939). 1327 бума, 5-dapter. [(SCL) UMK folder 1327, 5-notebook].
OGK (1939). 1329 бума. [(SCL) UMK 1329 folfer].
Seifullin S. (2004). Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. [A lot of volumes]. Almaty.
Sultan Kenesary Kasymulynyn 1844 zhyly 14 qazanda Orynbor shekara komissijasynyn predsdateline oz isinin dyrystygyn bildirip zhazgan arzy (1996). / Kenesary Kasymov bastagan kazaktardyn ult-azattyk kozgalysy (kuzhattar zhinagy). [14 October, 1844 year the Sultan Kenesary Kasymov, wrote a letter to the Chairman about the correctness of their cause Orenburg border Commission / Kenesary Kasymov headed of Kazakhs national liberation movement (collection of documents)]. Almaty.